

Олександр Сметаняк

Національна академія внутрішніх справ

ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК РАЦІОНАЛЬНА ПІДСТАВА РОЗРІЗНЕННЯ РЕГУЛЯТИВНОГО ТА НОРМАТИВНОГО В ПРАВІ

Oleksandr Smetaniak

National Academy of Internal Affairs, Ukraine

ACTIVITY AS A RATIONAL GROUND FOR DISTINCTION OF REGULATIVE AND NORMATIVE IN LAW

This paper deals with current legal literature concerning activity as a rational ground of regulative and normative in law. A summary of some methodological considerations about costs and benefits of regulatory and normative distinction in law was made. Also importance of the subject is that by examining the specific law, it is natural to begin consideration from the characteristics of law as set of rules that ordering, regulate, determine human behavior. The rules create legal order, which, according to most authors, differs from other legal orders its coercive powers to suppress (Kant, Kelzen, Honoré). This procedure may be called "forcibly". Thus, not only legal rules have binding power and may compel action (or refraining from action). Public condemnation in its various manifestations may be equally effective. The purpose of the article to reveal real relationship and regulation in law and analyze their effectiveness in law-making.

Key words: law, legal activity, act of legislation, precedent, legal culture.

Вступ. Специфіка права полягає в тому, що воно розвивається та формується в зорганізованому суспільстві як потужний регулятор суспільних відносин. Соціальні норми наряду з правом мають другорядний характер, оскільки в цивілізованому суспільстві перевага надається потужному правовому механізму регулювання суспільних відносин.

Актуальність дослідження. Досліджуючи специфіку права, цілком природно розпочати розгляд із характеристики права як сукупності норм, що упорядковують, регулюють, визначають людську поведінку. Правові норми утворюють правовий порядок, який, на думку більшості авторів, відрізняється від інших нормативних порядків своїм примусовим характером, повноваженням на примус (Кант, Кельзен, Оноре). Такий порядок можна назвати «примусовим порядком»¹. Так, не тільки правові норми мають зобов'язальну силу і можуть примушувати до дії (або до утримання від дії). Суспільний осуд у своїх різноманітних виявах може виявитися не менш ефективним засобом.

Аналіз досліджень та публікацій. Питаннями проблем права відносно регулятивних та нормативних аспектів займалося багато зарубіжних, український та російських учених. Серед зарубіжних учених слід зазначити таких: І. Кант, Г. Кельзен, Оноре, Л. Фулер, Л. Шютц, К. Маркс, Х. Харт та ін. Серед українських та російських авторів, у тому числі й сучасних, які зробили істотний внесок у вивчення зазначених теоретико-правових проблем, слід зазначити таких: А. В. Халапсіс, О. В. Хіжняк, О. Ю. Хорошилов, О. П. Христинченко, Ф. Б. Цвіх, О. О. Чемшит, А. Б. Чефранов, В. Ф. Шаповалов, Г. Л. Щедрова та ін. На сьогоднішній день не має конкретних наукових праць, які аналізують взаємозв'язок реального та нормативного в праві.

Стан досліджень. Науковий аналіз статей відносно проблем права в контексті регулятивних та нормативних питань є підґрунтям для подальшого дослідження.

Мета статті. Розкрити взаємозв'язок реального та нормативного в правових нормах (праві) та проаналізувати їх ефективність у правотворчій діяльності.

Виклад основного матеріалу. У сучасних працях дуже поширена ідея, що надання праву

¹ Чистое учение о праве Ганса Кельзена: К XIII конгресс Международной ассоциации правовой и социальной Философии (1987). Москва: ИНИОН, *вып. 1*.

повноважень застосовувати фізичну силу може допомогти його ототожненню й відрізненню від інших соціальних явищ. На нашу думку, ця ідея дуже зашкодила ясності уявлення про функції, які виконує право. Цілком природно, що в суспільстві має існувати певний механізм, готовий у разі потреби застосувати силу на підтримку закону. Однак це аж ніяк не виправдовує тлумачення застосування сили як визначальної характеристики права. За Фуллером, «право - це спроба підкорити поведінку людей владі правил». Право - це діяльність, а правова система є продуктом безперервних цілеспрямованих зусиль¹. Ця теза якнайкраще виявляє цілий комплекс проблем, пов'язаних як з природою правових норм, так і з тими способами, в яких ці правові норми можуть поставати регулятивами людської практики.

Лише практику людини можна розглядати як певний регуляторний порядок. Без певного типу регуляторності не може виявитися свобода людини, її власна воля. На перший погляд, це може здивувати. Адже буденне розуміння свободи пов'язано з поняттям незалежності від чогось або когось. Однак без регулярності думок і вчинків людина не може зрозуміти саму себе, іншу людину і довколишній світ. Усвідомлення регулярності уможливорює свободу від неконтрольованих потягів, від неочікуваних подій та від випадковостей зовнішніх впливів. Якщо кожна наступна подія не пов'язується з попередньою і не утворює з нею певного послідовного порядку, то така подія не має жодного сенсу, вона руйнує саму себе. Якщо індивідуальне і соціальне життя не є певним регулярним порядком, то вони просто неможливі (бо навіть випадковість і виняток мають сенс за умови наявності правил). Особа - це певним чином усвідомлюваний порядок минулих, теперішніх і майбутніх подій. Спільнота - це певним чином усвідомлювана послідовність і спадкоємність колективного досвіду в культурно-історичному просторі. Сам же порядок можливий лише на підставі правил як регулярний порядок.

Якщо події є непередбачуваними, їх неможливо раціонально осмислити. Адже ми не можемо передбачити наслідків подій, не знаємо їх причини. Якщо людські дії є непередбачуваними, ми не можемо за них відповідати, вважати їх своїми власними діями в контексті дій інших індивідів у межах єдиної спільноти. Тоді порядок спільного існування кожної миті загрожує бути зруйнованим. Людина може виявити себе як вільна і розумна істота лише в рамках регулярного порядку. Людська практика є нічим іншим, як діяльністю, що регулюється правилами, раціонально регульованою діяльністю.

Що таке взагалі правова норма як практичне правило? Яким чином правило може визначати, тлумачити поведінку людини? Завдяки чому певні правила отримують статус загальнозначущих і загальновизнаних? Звідки береться зобов'язувальна сила правил? Навіщо людям підкорятися правилам? Щоб відповісти на ці запитання, треба спочатку з'ясувати, що мають на увазі, коли кажуть: «норма», «закон», «правило», «правова норма», «юридичний закон».

Вживаючи словосполучення «правові норми», бажано сформулювати, що таке «норма», «нормативність», «нормування». Норми - це положення, які висловлюють, що дещо повинно або не повинно відбутися. Слово походить від латинського «norma» і означає «все, що може служити як правило або мірило». У грецькій мові терміну «норма» відповідає канон. Це слово позначало інструмент, що використовувався для будівництва (у греко-російському словнику Вейсмана знаходимо такі значення: «правило, снурок, отвес, лот»). З таких практичних конотацій утворюється звичний для нас синонімічний ряд: «правило, норма, взірць». Саме зі сфери практичної діяльності поняття «норма» поширюється на прояви духовної діяльності. Перший крок робить Цицерон, коли прикладає поняття «норма» до сфери права. У другій книзі трактату «Про закони» він ставить поняття «норма», яке вживає в правовому аспекті, у відношення до поняття природи як взірця для закону: «Ось це (у тексті йдеться про закони щодо охорони гробниць. - О. С.) і знаходимо у Дванадцяти таблицях — у повній згоді з природою, що є для закону зразком»².

Також і в середньовічній схоластиці, передусім у філософії права, поняття «норма» пов'язується з природністю - з природою як зразковістю. Але частіше вживається термін «правило» (regula). Не дивно, що в авторитетному лексиконі Людвіга Шютца (Thomas-Lexikon. Paderborn, 1958) ми взагалі не знаходимо терміна «норма». Не знайдемо ми цього терміна і в авторитетному компендіумі Йозефа Гредта (Josephus Gredt O. S. B. Elementa philosophiae aristotelico-thomis-ticae. Friburg, 1923). Значення поняття «норма» змінюється на початку XVII століття. У гуманістів

¹ Фуллер, Л.Л. (1999). Мораль права. Київ: Сфера.

² Хайек, Д. (1990). Дорога к рабству. *Вопросы философии*, 10, 10-16.

новочасної доби «норма» - це загальний масштаб досконалості, критерій, згідно з яким дещо вимірюється за допомогою чогось іншого. Саме в руслі цього повороту осмислює норми Кант. У Кантовій теорії пізнання і практичній філософії «норми» розуміються як «незалежні від досвіду поняття, що уможливають оцінку законів теоретичного і практичного розуму», проте не як сукупність самих цих законів¹. Але якраз Кант і впроваджує тему норм у дискусії наступних двох століть. Неокантіанці вже розуміють «норми» у зв'язку з поняттям «належне» (das Sollen) (наприклад, Філософський словник Айслера. - С. 248).

Для Когена проблема норми формулюється у площині відношення належного і визначеної законом волі. У Наторпа «нормативність» — це те, що властиво практичній свідомості як такій. У Рікєрта інтерпретація сутності норми пов'язана з поняттям цінності й поняттям належного (Sollen). Не дивно, що в Кельзена, який пройшов школу неокантіанства, норми належать виключно до сфери das Sollen. Більшість німецькомовних філософів права й досі дотримуються цієї традиції. Як правило, питання про природу норм пов'язано з проблемою апіорі. Наприклад, у словнику Макса Мюллера читаємо: «Норми - апіорні структури («закони»), вкорінені у природі мислення (логічні норми), сприйняття (естетичні норми) і поведінки (етичні норми), дотримання котрих із передумовою для адекватного, тобто правильного та істинного мислення, сприйняття та етичної поведінки. Тому логіка, естетика й етика отримують назву нормативних дисциплін філософії. На відміну від законів природи, які чинні в рамках каузальності, норми є законами для свободи. Філософія цінностей витлумачує норми як цінності, котрі є не суттєвими, а такими, що повинні бути (sein-sollende Werte)»².

В антично-середньовічному інтелектуальному просторі терміни «норма» і «нормальність» витлумачувалися за допомогою поняття «природа», що тлумачилась як взірець. У співвідношенні природи з Богом явно помітний вплив стоїцизму. Цей вплив навіть збільшується в епоху Модерну, причому як у християнських авторів, так і у радикально-секулярних мислителів. Коли ті й інші тлумачать «нормальність» у світлі «людської природи», або «природи людського розуму», то незалежно від того, чи пов'язують вони ці поняття з Богом чи ні, вони перебувають у рамках єдиної традиції розуміння поняття «норма». Ще в Канта помітний цей вплив. Але вже неокантіанці пов'язують проблему норм виключно з тематикою практичного розуму (і з тематикою а піорі), сферою «належного» і темою цінностей. І це тлумачення залишається визначальним для німецькомовних філософів права, коли вони досліджують проблему норм.

Інший ключовий термін, аналіз якого допоможе нам підійти до з'ясування специфіки правових норм, це термін «правило». Цей термін тісно пов'язаний із поняттям закону в широкому сенсі, оскільки «закон» традиційно витлумачувався через «правило».

Поняття закону є одним із найважливіших понять західної традиції. Повага до закону, розуміння закону, здатність створювати закони і підкорятися їм - все це створило велику традицію, до якої належимо і ми з вами. Священний трепет, пафос раціоналізму, поетичне захоплення - ось ті почуття, які супроводжували ставлення до закону протягом століть. Через століття ми можемо відчувати пафос Арістотелевого твердження (цитуюмо в перекладі Олександра Кислюка): «Хто вимагає, аби панував закон, очевидно, хоче, щоб панували божество і розум, а хто вимагає, аби панувала людина, виявляє (у своїй вимозі) певне дикунство; бо пристрасть саме і є таким (чимось тваринячим), до того ж вона зводить навіть найкращих правителів із істинного шляху; навпаки, закон - це розум поза пристрастями і бажаннями»³.

Грецьке слово «nomos» походить від індо-європейського кореня «nem», який вказував на сферу розподілу і наділу. «Nemein» означає «розподіляти пасовища». Історія поняття вказує на обожнення соціальних стосунків. Релігія постає гарантом справедливого розподілу. Походження слова «lex» важко встановити. Ісидор Севільський виводить значення цього слова від legere - «читати», «збирати» (Etymol., lib. I, c. 3). Цицерон - від eligere - «обирати» (De legibus, lib. 1, 19). Тома Аквінський виводить слово lex від ligare - «зобов'язувати», «зв'язувати» (Summa theologiae III 90, 1).

За Гредтом, закон (1) у найширшому сенсі є правилом і мірилом будь-якого акту (наприклад,

¹ Халапсис, А.В. (2008). Культурная стратегия Украины в цивилизационном контексте. *Грані*, 3, 74.

² Хантингтон, С. (1995). Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации. *Мировая экономика и международные отношения*, 6, 85-88.

³ Хёффе, О. (1994). *Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства*. Москва: Гнозис.

фізичний закон *regulat activitatem virium naturae* - пояснює природні процеси); (2) у широкому значенні закон регулює і визначає дії людини, коли вона щось виробляє, створює (*prout est artificiosus*) (тобто йдеться про техніко-прагматичні правила; людина тут виявляється лише частково, не розкриває своєї сутності як такої); нарешті, закон (3) у вузькому, суворому значенні є правилом і мірилом людських дій, оскільки людина виявляє в цих діях свою суть (*regulat actum humanum ut humanus est*). Такий закон скеровує людину до вищої мети (*propter Jinem ultimum positus*)¹.

Перший тип законів можна ще назвати «описовими», або «науковими». Як трактує сучасний англосаксонський «Словник політичної думки», йдеться про твердження «щодо загальних закономірностей виникнення природних і соціальних процесів (закони руху, закони термодинаміки, закон попиту і пропозиції)»². Другий тип законів можна назвати просто технічними правилами. А третій тип — це «нормативні закони». Тут ідеться про «встановлення порядку у справах розумних істот (закон країни, моральні закони, закон Божий, правила гри в гольф)»³. Нейл Мак-Кормік у своєму визначенні нормативного закону, очевидно, включає до поняття «нормативний» і техніко-прагматичні правила. Кант розрізняє природничі (фізичні) закони і практичні закони. Останні виражають необхідність вільної дії.

Але які б дистинкції ми не вводили, всюди терміном, що розкриває і витлумачує закон, є «правило». Є цілком очевидним, що недоречно вживати термін «правило» стосовно закономірностей природи. У філософській літературі правило розуміється як вказівка до дії або прескриптивне визначення способу дії, яке, на відміну від наказу, стосується не тільки темпорально-означеної ситуації («ось тут і зараз роби Х»), а, претендуючи на універсальну значущість, стосується (1) або всіх можливих умов та обставин, або (2) принаймні подібні до умов, прямо або безпосередньо зазначених у самому формулюванні правила. Понад усе правило ще має служити критерієм правильності дії, має бути принципом виправдання і обґрунтування дії, для якої воно є правилом.

Враховуючи сказане, Ульріх Штайнворт дає таке визначення: «Правило є універсальним приписом (вимога, дозвіл, заборона) поводитися в певний спосіб у всіх або деяких чітко означених випадках, що служить критерієм для кваліфікації поведінки як прийнятної або неприйнятної»⁴. Саме це визначення ще не дає відповіді на головні питання. Як узагалі можлива така річ, як правило? Яким чином правило може визначати дії людини? Що є правило за своєю суттю? Відповідь на ці питання не пов'язана з проблемою фактичного існування правила. Описуючи поведінку людини, яка фактично дотримується правил, ми мало дізнаємося про природу самого правила. Констатація того, як виглядає поведінка людини, котра стверджує, що дотримується правил, не може дати відповіді на поставлені питання. Адже питання полягає в тому, чим за своєю суттю є наслідування правил?

Можна розрізнити (1) конвенційні правила, (2) правила досвіду і (3) не конвенційні, природно-сталі правила. Конвенційні правила є правилами, яких дотримуються, оскільки вони створені або авторитетною інституцією, або особою (групою осіб) за конкретних історичних обставин. Недотримання або порушення цих правил карається санкціями (тобто вони тримаються на примусі й існують завдяки примусу або завдяки повазі до авторитету). Приклади конвенційних правил: правила дорожнього руху, корпоративні правила, цивільні закони, деякі правила гри тощо. Правила досвіду є правилами, яких дотримуються, оскільки досвід показує, що відповідна до цих правил поведінка є успішною для досягнення поставленої мети. Тобто ми будемо мати успіх, якщо будемо керуватися цими правилами. Приклади правил досвіду: народні прикмети, правила рахування, навігаційні правила тощо. Природно-сталі правила є правилами, які невідомо коли і невідомо ким установлені, але їх дотримуються, або навіть не знаючи про це, або тому, що «так заведено». Кажуть: «я роблю, як усі», «все (не все), як у людей», «як правило, роблять так і так». Приклади таких правил: правила соціальної поведінки, правила успадкування і шлюбу в примітивних суспільствах, правила етикету, правила гри, правила мови тощо. Пояснити виникнення цих правил найскладніше. А якщо враховувати той факт, що додержання правил (1) і (2) мають своєю

¹ Хорошилов, О.Ю. (2003). Толерантність як універсалія сучасного українського націотворення. *Перспективи*, 203 (22-23), 50.

² Христинченко, Н.П. (2008). Правова свідомість громадянина як фактор впливу на формування соціальної, демократичної, правової держави. *Юриспруденція: теорія і практика*, 3, 13-23.

³ Хьедл, Л., Зиглер, Д. (1999). *Теорія личности*. Санкт-Петербург: Питер Ком.

⁴ Цвих, Ф.Б. (2002). Гражданское общество как понятие. *Социально-гуманитарные знания*, 2, 140–157.

передумовою додержання правила (3), то проблема ускладнюється ще більше.

Поняття юридичної норми, або правової норми, використовується як загальне поняття для позначення юридичних правил усіх видів. За своїм змістом воно пересікається з поняттям закону в матеріальному сенсі; обидва поняття (поняття правової норми і закону) визначаються як загальне і універсальне правило¹.

Проте сьогодні закон імплікує поняття специфічної правової норми (такої, що має найвище за рангом державне джерело права: наприклад, законодавчий орган держави - парламент; «закон - нормативний акт вищого представницького органу державної влади (в Україні - Верховна Рада України) або безпосереднього волевиявлення населення»²), тоді як «норма» позначає будь-яке правило, однаково, на якому ієрархічному рівні воно виробляється (норма конституції, урядові укази, постанови тощо). Правова норма може позначати також неявним чином установлені юридичні правила звичаєвого права.

У вітчизняній літературі дається в основному позитивістське тлумачення правової норми. В «Юридичному Енциклопедичному Словнику» 1987 р., коли перебудова набирала обертів, зустрічаємо ще традиційне, дуже жорстке марксистське визначення: «Норма права - виражающе волю господствующего класса (в социалистическом обществе - всего народа), установленное или санкционированное государством и обеспечиваемое его принудительной силой правило, регулирующее взаимоотношения отдельных лиц, органов и организаций. Регулирующая роль нормы права выражается как в том, что субъект права действует в соответствии с её предписаниями или требует от других лиц соответствующего поведения, так и в том, что нарушение её требований вызывает применение мер воздействия государства в лице его органов к правонарушителю»³. Суворість марксистської формули (по суті, антиправової) пом'якшують слова у дужках (данина «перебудовчим» процесам). Проте це вже ревізія марксизму, оскільки соціалістичне право - диктатура класу (а саме - пролетаріату). Хіба Маркс не викривав лицемірство буржуазії, яка свідомо ототожнювала себе з усім народом?

Теза про «волю народу», яка виконується безпосередньо, звучить на манер Руссо. Без демократичних інститутів її реалізація є неможливою. Але що далі ми рухаємося в напрямі останніх, то далі ми від марксизму. Якщо ж відняти від наведеної формули марксизм, то ми отримаємо символ віри юридичного позитивізму, який сповідується або прямо, або приховано (або навіть несвідомо). «Правова норма - форма вияву права у вигляді санкціонованих державою обов'язкових правил загального характеру в певній галузі суспільних відносин. Норма права полягає в тому, що суб'єкт права діє відповідно до її приписів або вимагає від інших осіб відповідної поведінки, а також у тому, що порушення її вимог зумовлює застосування заходів впливу держави до правопорушника»⁴. «Правові норми - соціальні регулятори, що змушують суб'єктів адаптувати всі вияви їхньої суспільної активності до вимог держави і цивілізаційної системи в цілому». Останнє визначення виходить за межі жорсткого позитивізму, але робить це за допомогою доволі широкого за обсягом поняття.

По-перше, правова норма є (1) схемою тлумачення поведінки. Норма є узагальненням певних типів суспільної поведінки. Обставини справи тільки завдяки нормі набувають юридичного значення. «Як наслідок, дія може тлумачитися відповідно до норми, котра і виступає тут схемою аналізу»⁵. Норма далі встановлює певний порядок як обов'язковий, як належний. Норма - це (2) «повинність» (Sollen) і як вираження того, що має бути (а не є фактично, тобто не є частиною буття), вона є «значенням дії, яке встановлює, як слід поводитися, дає дозвіл - і насамперед уповноваження - на таку поведінку».

Правова норма є (3) вираженням вольового акта і спрямована до волі кожного члена

¹ Чемшит, А.А., Коноплин, Ю.С., Нагаева, С.К. (2010). Теоретико-методологические основания гражданского общества (антропологический подход). *Роль интеллигенции в формировании идеологии среднего класса*. Симферополь: Синтагма.

² Чефранов, А.Б. (2005). Проблема застосування теорії цінностей у правових дослідженнях. *Проблеми філософії права*, Т. 3, 1-2, 327-337.

³ Андрущенко, В.П. (2002). *Філософський словник соціальних термінів*. Київ-Харків.

⁴ Чорба, Е. (2003). Диалог как методологический принцип глобализационных процессов. *Наукове пізнання*, 1 (11), 68-72.

⁵ Шаповалов, В.Ф. (1998). *Основы философии современности. К итогам XX века*. Москва: Флинта: Наука.

спільноти. Правова норма передбачає простір вибору, варіативність поведінки. А це означає, що правова норма передбачає не тільки дотримання, але й порушення норми. Обов'язковість норми, отже, враховує момент згоди/незгоди, визнання/не визнання, дотримання/порушення. Специфічне існування норми - її (4) чинність. Якщо суворо розрізняти буття і повинність (належність), то, по-перше, певна норма отримує свою чинність лише від іншої норми в рамках нормативного порядку. Тому характерною ознакою правової норми є її належність до нормативної системи. Правова норма завжди є (5) елементом нормативної системи. Але, по-друге, чинність норми буде відрізнятися від дієвості норми. Дієвість є наявним фактом і означає фактичне застосування і реалізацію норми. Тоді як остання - не є фактом буття. Пізніше ми покажемо проблематичність такого розрізнення.

Норма, далі, є (а) приписом, тобто має функцію визначати поведінку. Норма як (с) масштаб є критерієм оцінки і має функцію кваліфікувати поведінку людини, певного урядового органу або держави як припустиму/неприпустиму, відповідну закону (легальну)/не відповідну закону (нелегальну). Норма як масштаб для оцінки легальності/нелегальності дій має за мету створювати і підтримувати громадський порядок. Традиційна проблематика правових норм стосується (d) обґрунтування значущості норм.

Ті, хто представляє цю позицію (наприклад, правові позитивісти, Ганс Кельзен), по-перше, рішуче відмовляються шукати підстави обґрунтування правових норм за межами самих правових норм. По-друге, більшість із них ототожнюють право і закон. Розуміючи під правом тільки чинне право, представники цієї позиції якраз і уможливають іманентний підхід до проблеми обґрунтування значущості правових норм. Представники іншої позиції шукають умови можливості обґрунтування правових норм поза межами позитивного права (тобто поза межами чинних правових норм). Представники першої позиції дуже часто звинувачували опонентів у «натуралістичній помилці». Мовляв, правові норми належать виключно до сфери повинності, вони приписують, зобов'язують, уповноважують, дозволяють-забороняють, примушують тощо. Але вони не є фактами буття, не є речами світу. Якщо ви хочете обговорювати проблему норм, кажуть вони, то ви не маєте права наводити як підстави обґрунтування позанормативні чинники. Представники другої позиції відповідають на це приблизно так: авторитетні інстанції, що їх ми покладаємо в основу обґрунтування (чи це Бог, чи це нормативно акцептована природа, чи це практичний розум), є нормотворчими інстанціями.

А на чому взагалі засновується сама претензія правових норм на загальну значущість? Що «виправдовує» ці норми? Право вже давно розуміють як динамічний порядок, який може змінюватися і реально постійно змінюється. Чи може значущість змінюваних норм спиратися на самі норми? Чи потребують правові норми взагалі виправдання? Техніко-прагматична норма є виправданою за умов, якщо вона дозволяє досягти певної мети, якщо, керуючись цією нормою, ми задовольняємо свої потреби. Правову норму можна розглядати в такому аспекті тільки частково. Наприклад, певні закони можуть стимулювати розвиток економіки. Але чи можна сказати, що система надмірно жорстких покарань, навіть якщо вона сприяє зниженню злочинності, саме через це є вже виправданою? Якщо за хабарництво в Україні впровадити смертну кару, то чи виправдає такі жорстокі заходи факт зменшення хабарництва?

Практичні норми виправдовуються через практичну необхідність. «Практичні норми є значущими тільки тоді, коли їх розуміють як такі, що постали з праксису, який сам себе вільно визначає»¹, тобто, коли їх осягають як конститутивні для етичної (або легальної) поведінки. Але що таке практична необхідність? Нам треба відповісти на питання про значущість правових норм, звертаючись до основ самого права. Нам треба запитати: що констатує зобов'язувальні стосунки в праві, що констатує сам правовий порядок і визначає його сенс і мету? На чому ґрунтується ця практична необхідність?

Аналізуючи поняття практичного правила, норми, закону, ми постійно стикалися з висловлюваннями на кшталт: «правила, які визначають поведінку людини», «підкорення людської поведінки правилам», «правила, що регулюють людські стосунки» тощо. Вже тоді в нас виникали запитання, як це можливо. Що відбувається, коли певні правила визначають (витлумачують, оцінюють) поведінку? Здавалося б, все просто. Якийсь авторитет створює правила (наприклад, правові норми), а ми повинні дотримуватися цих правил під загрозою санкцій або в очікуванні

¹ Щедрова, Г.Л. (1994). *Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян*. Київ.

певних переваг (наприклад, в економічній діяльності). Але хіба це не дивно, коли певні вияви моєї поведінки раптом починають витлумачуватись у світлі певних положень і приписів? Коли певні тілесні рухи, фізичні процеси оцінюються не в аспекті своєї «тілесності». А той, хто створює ці критерії оцінки, ці правила, хіба не постає в майже містичному світлі як деміург, «інженер людських душ», «смертний Бог»? Те, що ми звикли до таких див, ще не робить ці дива зрозумілими і банальними.

Спочатку запитаємо: що відбувається, коли одна річ «визначає» поведінку іншої? Ми кажемо, що одна річ певним чином «впливає» на іншу. Це означає, що «поведінка» якоїсь речі створюється, визначається поведінкою якоїсь іншої речі. Ось у центрі столу лежить більярдна куля. Вона не рухається. Аж раптом гравець ударом кия приводить цю кулю в рух, вона починає рухатись і приводить у рух іншу, яка до цього також перебувала у спокої. Ми кажемо у зв'язку з цим, що рука рухає кий, кий «впливає» на кулю, та на іншу кулю.

Тобто певні процеси «визначають» інші процеси. Спостерігаючи за подібними взаємодіями і взаємовпливами, ми помічаємо певний порядок причин і наслідків. Ми називаємо цей порядок «причинним», або одним словом - «каузальністю». Перед нами певна повторюваність, певна «регулярність», ланцюги причин і наслідків, які можна описувати і пояснювати за допомогою особливих висловлювань, які виражають і формулюють ці регулярності. Такі висловлювання, що є, по суті, універсальними висловлюваннями, називають «законами», або «науковими законами». Наукові закони не визначають поведінки речей світу, а тільки описують і пояснюють її.

Коли сьогодні вживають словосполучення «закономірність природних процесів», то не завжди звертають увагу на його теологічні конотації.

На це звертає увагу Кельзен. «Принцип каузальності виходить із норми відплати... Дуже показово, що грецьке слово «причина» спершу мало значення «провина». Як приклад, він наводить вислів Геракліта (DK. 94): «Сонце не переступить даної йому міри (metra), інакше Еринії, помічниці Справедливості (Dikes), розшукають його». Кельзен зауважує, що закон природи даний тут ще у вигляді правового положення: Сонце не звертає з визначеного для нього шляху, бо коли воно так зробить, органи правосуддя притягнуть його до відповідальності. Подібний погляд тільки посилюється з розвитком античної філософії і християнської доктрини. «Уявлення про те, що каузальність репрезентує конче необхідний зв'язок між причиною і наслідком (це уявлення було панівним ще на початку XX сторіччя), є результатом світогляду, згідно з яким усе відбувається з волі абсолютного і всесильного, а отже, трансцендентного авторитету»¹.

Наприклад, Ньютон, батько новочасного уявлення про каузальність природи, пояснював цю каузальність активною дією Абсолюту. Ньютон розглядає закони природи як регулярне і достеменно вираження влади і волі Бога. На його думку, Бог передбачає історичні події в той самий спосіб, у який Він передбачає і природні події. Ньютон свято вірив у біблійні пророцтва, особливо в пророцтва Апокаліпсиса. Він все життя цікавився алхімією, оскільки вважав, що тільки виключно механічними процесами неможливо пояснити існування живих організмів. Ньютон стверджував, що Бог скеровує рух пасивних часток, живить їх своїм Духом². Наведені приклади не означають, що аж до XIX сторіччя деякі мислителі змішували закони природи з приписами абсолютної волі. Відмінність між теоретичним і практичним знанням обґрунтовує ще Арістотель. Тома та Кант цю відмінність підкреслюють ще чіткіше. Ньютон, Ляйбніц, Кант якраз і створюють класичну концепцію каузальності, уточнюють поняття: «природний закон», «природна закономірність» тощо. Просто коли ця каузальність починає розумітися як механічний порядок анонімних сил, поняття «природний закон» як універсальне висловлювання про природні регулярності починає гостро дискутуватися.

Карл Поппер навіть виключає «принцип каузальності» (тобто твердження, що кожній події можна дати причинне пояснення, тобто можна дедуктивно передбачити) зі сфери науки як «метафізичний». Моріц Шлік узагалі заперечує можливість абсолютної верифікації природного закону, оскільки ми завжди неявно припускаємо, що закон може бути модифікованим у світлі нового досвіду. Закон природи взагалі не має логічної форми висловлювання, а є приписом для утворення висловлення³.

Але чи не виключає необхідність природи практичну необхідність? Як вони можуть

¹ Ясперс К. Коммуникация. <<http://www.filosoft.tsu.ru>>.

² Finnis, J. (1980). *Natural Law and Natural Rights*. Oxford: Clarendon Press.

³ Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action*. Boston, Beacon Press, 2 vols.

співіснувати? Хіба не всі речі світу є виявами єдиної природи і тому повинні підлягати тим самим законам? Якщо погодитися з останнім, то мораль і право неможливі як науки (принаймні філософські науки). Треба радше казати про техніку влади. Згідно з цією позицією, право є набором технічних правил примусу задля легітимації панування певного класу.

Висновки. Отже, право - це ідеологія (наприклад, ідеологія буржуазії, що має за мету легітимацію економічної нерівності, постійно наголошуючи на рівності правовій). Якщо ж ми відкинемо таку позицію, то в такому разі ми повинні теоретично уможливити такий розгляд етики і права, який би спирався на необхідність (а отже, закономірність) іншого штибу. Така необхідність мала би бути практичною і відрізнятися від необхідності природи.

References

1. Andrushchenko, V.P. (2002). *Filosofs'kij slovník social'nikh terminiv*. Kiiv-Kharkiv.
2. Chefranov, A.B. (2005). Problema zastosuvannja teorii cinnostej u pravovikh doslidzhennjakh. *Problemi filosofii prava*, T. 3, 1–2, 327–337.
3. Chemshit, A.A., Konoplin, J.U.S., Nagaeva, S.K. (2010). Teoretiko-metodologičeskie osnovanija grazhdanskogo obščestva (antropologičeskij podkhod). *Rol' intelligencii v formirovanii ideologii srednego klassa*. Simferopol': Sintagma.
4. Chistoe učenje o prave Gansa Kel'zena: K XIII kongress Mezhdunarodnoj asociacii pravovoj i social'noj Filosofii (1987). Moskva: INION, vyp. 1.
5. Chorba, E. (2003). Dialog kak metodologičeskij princip globalizacionnykh processov. *Naukove piznannja*, 1 (11), 68-72.
6. Cvikh, F.B. (2002). Grazhdanskon obščestvo kak ponjatje. *Social'no-gumanitarnye znaniya*, 2, 140–157.
7. Finnis, J. (1980). *Natural Law and Natural Rights*. Oxford: Clarendon Press.
8. Fuller, L.L. (1999). *Moral' prava*. Kiiv: Sfera.
9. Habermas, J. (1984). *The Theory of Communicative Action*. Boston, Beacon Press, 2 vols.
10. Jaspers K. *Kommunikacija*. <<http://www.filosoft.tsu.ru>>.
11. Khajek, D. (1990). Doroga k rabstvu. *Voprosy filosofii*, 10, 10-16.
12. Khalapsis, A.V. (2008). Kul'turnaja strategija Ukrainy v civilizacionnom kontekste. *Grani*, 3, 74.
13. Khantington, S. (1995). Budushchee demokratičeskogo processa: ot zkspansii k konsolidacii. *Mirovaja zkonomika i mezhdunarodn'te otnoshenija*, 6, 85 88.
14. Kh'edl, L., Zigler, D. (1999). *Teorija lichnosti*. Sankt-Peterburg: Piter Kom.
15. Khjoffe, O. (1994). *Politika. Pravo. Spravedlivost'*. *Osnovopolozhenija kritičeskoy filosofii prava i gosudarstva*. Moskva: Gnozis.
16. Khoroshilov, O.JU. (2003). Tolerantnyst' jak universalija suchasnogo ukrains'kogo naciotvorennja. *Perspektivi*, 203 (22-23), 50.
17. Khristinchenko, N.P. (2008). Pravova svidomist' gromadjanina jak faktor vplivu na formuvannja social'noi, demokratičnoj, pravovoi derzhavi. *Jurisprudencija: teorija i praktika*, 3, 13-23.
18. Shapovalov, V.F. (1998). *Osnovy filosofii sovremennosti. K itogam XX veka*. Moskva: Flinta: Nauka.
19. Shchedrova, G.L. (1994). *Gromadjans'ke suspil'stvo, pravova derzhava i politichna svidomist' gromadjan*. Kiiv.